

Гаврилюк О.В.,

доктор економічних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ Й СУВЕРЕНІТЕТ: ЕКОНОМІЧНІ КРИТЕРІЇ ТА ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Розкрито трансформацію економічного суверенітету у глобальному середовищі, обґрунтовано його показники. Оцінено ступінь суверенності української економіки, досліджено стан і проблеми відносин із Росією. Сформульовано стратегію мінімізації залежності від російського “Газпрому” та концептуальні засади реалізації механізму втримання економічного суверенітету України.

Transformation of the economic sovereignty in the global environment is revealed, its parameters are proved. The estimation of a degree of the sovereignty of the Ukrainian economy is given, the condition and threats of mutual relations with Russia is investigated. Strategy to minimize the dependence on “Gazprom” and conceptual bases of realization of the mechanism of retaining economic sovereignty of Ukraine is formulated.

Ключові слова: суверенітет, економічний суверенітет, глобалізація, економічна безпека, фінансова самостійність, газотранспортна система.

На сьогодні питання щодо необхідності інтегрування України у світове господарство вже не є актуальним, проблема полягає у способах входження у глобальне середовище та їхніх наслідках. Актуалізується визначення ролі — об’єкта або суб’єкта — нашої країни в такій інтеграції, або, іншими словами, стане вона об’єктом для використання іншими країнами чи, навпаки, сама реалізує можливості міжнародної економічної системи для посилення вітчизняного економічного потенціалу. Разом із тим слід констатувати, що проголошений курс на інтеграцію у світову економіку поки залишається лише декларацією як через слабку, непрофесійну й різновекторну активність вітчизняного офіціозу, так і ставлення Заходу. Відсутні цілеспрямовані зусилля щодо вбудовування України в нову економіку й інформаційну революцію, концептуально і практично не оформлена стратегія забезпечення національного суверенітету й економічної безпеки.

У розвиненій ринковій економіці існують максимально можливі межі дефіциту бюджету, заборгованості, асигнувань на оборону, безробіття, забруднення довкілля, розподілу багатства тощо. Перехідна ж економіка при ще слабкому розвитку інструментів і ринкових інститутів потребує особливо виваженого регулювання. Для цього необхідні індикатори — орієнтири розвитку, які визначають межі негативних процесів і сигналізують про реальні й гіпотетичні негаразди щодо зменшення національного суверенітету.

Стаття спрямована на вирішення таких питань, як з’ясування сутності й напрямів трансформації національного суверенітету у глобальному вимірі, визначення сучасних критеріїв і показників економічного суверенітету й висвітлення розвитку

його стану в контексті українсько-російських відносин, формулювання механізму втримання національного економічного суверенітету України.

Глобалізація супроводжується ускладненням міжнародних економічних відносин, унаслідок чого роль і відповідальність держави не зменшується, а лише збільшується. Це спричинено необхідністю ефективнішої мобілізації національного потенціалу.

Авторське розуміння суверенітету зводиться до верховенства держави на своїй території й незалежності у міжнародних відносинах. У свою чергу, *економічний суверенітет* є стрижнем суверенної рівності держав, одним із основних принципів міжнародного права, що означає самостійність держави у здійсненні суверенних прерогатив економічного змісту у взаєминах з іншими учасниками глобальної економіки. Із доктринального погляду відповідності цілей і результатів, правове регулювання також повинно задовольняти вимозі балансу публічних і приватних інтересів.

Категорія “економічний суверенітет” є міждисциплінарною, оскільки містить політекономічний, політологічний і юридичний аспекти. В методологічному плані важливим є співвідношення між категоріями економічного суверенітету й економічної безпеки держави, що є основою захисту національних інтересів. Вони дуже близькі за змістом, але не тотожні. Під економічною безпекою держави слід розуміти сукупність економічних відносин, за яких стан економіки (що забезпечує достатній рівень соціального, політичного й оборонного існування) характеризується збалансованістю і стабільністю до негативного впливу будь-яких загроз, спроможністю забезпечувати стійкий і ефективний розвиток на основі національних економічних інтересів. Як видно, економічна безпека являє собою явище, відмінне від явища економічного суверенітету, але обидва вони детерміновані розвитком глобалізації та політикою/міцністю національної держави.

В умовах глобалізації збереження національної незалежності стає дедалі важчим, і для підтримки конкурентоспроможності багатьом державам доводиться жертвувати певною часткою свого суверенітету. Однак *проблема основного інституту політичної влади — державного суверенітету* — як і раніше, лишається ключовою категорією в розумінні сутності держави, її основних змістовних аспектів. Із погляду проблеми державного суверенітету, головним наслідком процесів глобалізації є протиріччя між наростаючою економічною й політичною взаємозалежністю країн і народів, з одного боку, і збереженням за державою права розв’язувати власні проблеми — з другого.

Останнім часом з’являються різні політичні інтерпретації наслідків глобалізації з термінологічної точки зору: “субсуверенність”, “обмежений”, “відносний”, “функціональний”, “незатребуваний”, “інклюзивний” суверенітет, “розмивання й девальвація суверенітету”, “гуманітарне втручання”, а в північноамериканському політологічному дискурсі навіть з’явилося поняття “*perforated sovereignty*”, що, за відсутності аналога в українській мові, може бути перекладено як “надкушений суверенітет”.

Формування економічної моделі кожної країни відбувається у складній і доволі гострій боротьбі за контроль над інститутами державної влади між представниками транснаціонального й національного капіталу, міжнародними інститутами й національною елітою. Глобалізація супроводжується, з одного боку, входженням національних держав у систему транснаціональних взаємодій, з другого — передачею цієї системі частини суверенних повноважень. Транснаціональний капітал прагне до нівелювання економічних, культурних і політичних розбіжностей між націями, підкоряючи своїм інтересам конкурентні переваги кожної з них, формуючи зручну для себе глобальну фінансову, інформаційну, правову й іншу інфраструктуру. Ідеологія сучасного етапу глобалізації зводиться до пропаганди її переваг за неоліберальними зразками. Це проявляється у прагненні транснаціональних корпорацій (ТНК) і світових фінансових центрів взяти світ під жорсткий контроль, а також обмежити роль держави у господарському житті через систему міжнародних інститутів, що обслуговує його інтереси, — Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світову організацію торгівлі (СОТ), Світовий банк та інші структури. Останні намагаються домінувати над національними державними інститутами, усуваючи перешкоди на шляхах міжнародного руху капіталу, товарів, робочої сили, що не може не позначатися на національному суверенітеті держав. Демократично обрані уряди та їхні представники в міжнародних організаціях дедалі більше втрачають вплив, уступаючи його міжнародній бюрократії, ТНК, власникам засобів масової інформації й магнатам глобального фінансового капіталу.

Трансформація суверенітету за глобалізації має двоїстий характер. З одного боку, щораз більше зовнішніх факторів впливають на суверенітет, обмежуючи його, з другого боку — держави самі свідомо відмовляються від деяких суверенних прав і функцій, причому в різних сферах: позбавлення від базових активів (у тому числі землі), визнання верховенства деяких норм міжнародного права над національними, внесення змін у національне законодавство відповідно до міжнародних норм і на догоду іншим державам або олігархічним кланам. Значна кількість держав фактично не бореться за суверенітет, а навпаки, свідомо передає його або США (країни Центральної та Східної Європи, Балтії, Грузія та ін.), або наднаціональним структурам (Німеччина, Бенілюкс, Португалія, Іспанія тощо). Україна ж зменшує суверенітет на користь Росії.

Розрізняють суверенітет внутрішній та зовнішній. Внутрішній суверенітет визначається характером взаємин між державою і громадянським суспільством. За визначенням Макса Вебера, “уряд володіє внутрішнім суверенітетом у тому разі, коли владні повноваження, якими його наділено, дають йому можливість здійснювати монопольний контроль за всілякими видами соціальної діяльності, у тому числі економічною діяльністю на даній території”¹. В економіці внутрішній

¹ Див.: *Богомолов О.Т.* Вызов мировому порядку // Независимая газета — 2000. — 3 февр.

суверенітет проявляється в наділенні державних органів влади правом справляти податки (фіскальний суверенітет) або регулювати діяльність приватного сектору.

Традиційно як у соціалістичній системі господарювання, так і багато в чому в ринкових монетаристських моделях головна роль у прийнятті рішень у економіці належить державі, що виражає публічні інтереси. В українській Конституції зазначено, що Україна є суверенною й незалежною державою, а носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Роль держави в економіці пропорційна ресурсам, якими вона розпоряджається, будь то бюджет, природні ресурси чи права власності. При цьому українська держава продовжує позбавлятися таких активів, як промислові підприємства, земля, тим самим втрачаючи можливості впливу на господарські процеси. Це болісне питання предметно не обговорюється, хоча і є однією з причин слабкості бюджету.

Зміцнення національного економічного суверенітету передбачає збереження й відтворення національно-господарської системи, що є пріоритетом функціонування держави. Інші суб'єкти господарювання, наприклад, приватний бізнес, зацікавлені насамперед у швидкому одержанні кількісних результатів своєї діяльності (часто без урахування інтересів інших учасників) і не ставлять за мету перспективний розвиток національної економіки загалом. Держава є головним суб'єктом реалізації національного економічного суверенітету, що консолідує всі інтереси, можливості, механізми й інструменти суспільної системи. Приватний бізнес і громадянське суспільство не можуть бути самостійними виразниками суверенних інтересів національної економіки через відсутність, по-перше, достатньої мотивації, по-друге — необхідних владних повноважень та інструментів реалізації економічного суверенітету.

На сьогодні в Україні, як і в усьому світі, реальний центр економічної влади переміщується від уряду до найбільших корпорацій. Сам по собі такий стан є природним, адже дієздатні корпорації забезпечують сильну економіку й наповнення бюджету. Утім, існують і небезпечні явища. Великі корпорації завжди прагнуть зайняти монопольне становище на ринку за рахунок інших його учасників, у тому числі малого бізнесу. В таких умовах зв'язок “держава — корпорації” стає замкнутою системою, відірваною від безпосередніх інтересів населення. Корпорації забезпечують необхідну політичну підтримку й концентрацію ресурсів для ключових проектів, політики створюють корпораціям сприятливі умови діяльності. При цьому перші орієнтовані передусім на отримання прибутку, а не врахування публічних інтересів. Для ефективного проведення економічної реформи необхідно забезпечити регулювання відносин у цій сфері, приділяючи увагу моніторингу “конфлікту інтересів” чиновників, законодавчому закріпленню пріоритетів публічних інтересів, форм державно-приватного партнерства та визначенню ролі й функцій у економіці державних корпорацій і компаній із переважаючою участю держави.

Особливого значення набувають *критерії та показники економічного суверенітету*.

У національному контексті суверенітет означає спроможність народу керувати країною без зовнішнього втручання, що передбачає можливість створення власної нормативно-законодавчої бази відповідно до нагальних потреб, і анулювання законів, які не відповідають національним інтересам. Економічний суверенітет пов'язаний зі здатністю держави контролювати економіку відповідно до потреб², що, у свою чергу, включає такі показники:

1. Фінансова самостійність. Передбачає проведення незалежної грошово-кредитної політики й підтримку або регулювання національної валюти.

2. Фіскальний суверенітет. Означає здатність держави самостійно й незалежно від інших суб'єктів організувати в межах своєї території централізацію фінансових ресурсів, необхідних для виконання державних функцій.

3. Контроль за імпортом і експортом (при цьому глобалізація означає дерегулювання умов торгівлі й передачу владних повноважень урядів і народів, зокрема, міжнародним фінансовим інституціям).

4. Забезпечення такими предметами першої потреби, як продовольство й водопостачання, без залежності від зовнішніх джерел.

5. Інвестиційна самостійність. Є частиною підсистеми національної економічної безпеки та передбачає можливість здійснення інвестиційної діяльності й політики протекціонізму без зовнішнього тиску.

6. Енергетична незалежність. Неможливість її забезпечення може призвести до небезпечного ступеня залежності від зовнішніх джерел.

7. Прикордонний контроль. Забезпечує підтримку стабільної чисельності й рівня життя населення, а також захист довкілля. Держава, яка не в змозі контролювати національні кордони (економічні або фізичні), не може бути суверенною (до речі, досі не завершено делімітацію кордонів України з Білоруссю та Росією).

8. Самооборона. Означає здатність суверенних суспільства чи нації захистити себе.

9. Правовий режим. Включає комплекс норм національного й міжнародного права, які визначають юридичний статус іноземних компаній із моменту їх заснування до моменту ліквідації. За недостатнього державного регулювання активна діяльність ТНК, що генерують масштабні фінансові потоки, може завдати непоправної шкоди національній безпеці країни, підірвати основи її економічного суверенітету.

10. Технологічна самостійність. Передбачає постійне й цілісне технологічне інноваційне відновлення національної економіки з урахуванням ефективної участі в міжнародному поділі науково-технічної праці.

² Ряд фундаментальних положень стосовно забезпечення життєдіяльності нації і, відповідно, її суверенітету, що зберегли актуальність і понині, містяться у маловідомій праці М.В. Ломоносова "О размножении и сохранении российского народа" (1761 р.). Зокрема, порушено питання щодо "зловживань і беззаконня влади", "величезних поборів", "необхідності боротьби з дитячими хворобами", "вибування" (втечі населення з країни) та інших причин, які ведуть до слабкості й вимирання нації.

11. Інтелектуальна достатність. Знаходить прояв у збереженні і примноженні науково-освітнього потенціалу країни, спроможного забезпечити постійний приплив нових ресурсів знань.

12. Демографічна стабілізація. Реалізується у припиненні вибування корінного населення, збільшенні його чисельності, підтримці високої працездатності, а також створенні умов, які усунуть мотивацію до виїзду в інші країни.

Завдання досягнення повного економічного суверенітету можна вважати розв'язаним, якщо названі елементи склалися в чітко працюючу систему. Саме тому в сучасних умовах функцією суверенної національної держави стає макро-економічна політика. У загальному вигляді можна сформулювати три умови досягнення економічної суверенності національної економіки: інноваційність, конкурентоспроможність і диверсифікованість. Деякі з-поміж перелічених показників в Україні засвідчують ослаблення економічної суверенності або навіть загрозу її втрати.

Стосовно прикордонного контролю й самооборони, то не можна ігнорувати нарощування військової активності іноземних держав та їхніх блоків поблизу українських кордонів. У контексті національного суверенітету питання полягає у визначенні їх місця/значущості в загальній ієрархії інших загроз. В Україні це питання не належить до першочергових.

Проблема полягає у швидкості (раптовості) ескалації військових конфліктів, адже, за відсутності попередньої підготовки й гіпотетичного врахування, на їх розв'язання бракуватиме часу. Тому на тлі позаблокового статусу України до проблем оборони повинно бути привернено більше уваги. Конфлікти у Грузії та на Балканах засвідчили, що ігнорувати військові виклики не можна, тим більше, що в першому з них брали участь сили російського Військово-морського флоту, розташованого на базі в Севастополі.

Існують різні види воєн, які потребують використання різних сил і коштів. Сили швидкого реагування у складі Збройних сил України орієнтовані на застосування у прикордонних конфліктах. У разі ж глобальних і регіональних війн необхідно залучати весь потенціал української армії, яка не готується (і додамо — не готова) до виконання таких завдань через відсутність належного фінансування.

Продовольча самозабезпеченість означає наявність потенціалу для стабільного постачання продовольчих товарів населенню країни на рівні світових стандартів. У сучасних умовах особливого значення набуває продовольчий суверенітет (який Україна також втрачає).

Нині існує дефіцит ряду товарів продовольчої групи. Зокрема, виробництво молока та м'яса, особливо яловичини, перебуває на небезпечному для продовольчої безпеки країни рівні.

За останні 20 років (1990—2010 рр.) тваринницький комплекс країни зазнав катастрофічного зменшення поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ): упродовж

першого десятиліття — на 58%, наступного — ще на 55%. Загалом чисельність ВРХ скоротилася на 81%, зокрема корів — на 68%, виробництво молока — на 53%. На початку 2011 р. населення було забезпечено молоком і молокопродуктами лише на 51% від норми. Протягом зазначеного періоду молоко й молочні продукти подорожчали майже в 10 разів³. За прогнозами у 2011 р. зменшення поголів'я ВРХ триватиме, а молоко може стати дефіцитом, адже українським фермерам утримувати корів стає невигідно.

Скорочуються у країні й посівні площі, яких у 2011 р. стане менше на 10%. Зокрема, зменшуються посіви гречки: з 712 тис. га у 2001 р. до 215 тис. — у 2010-му, тобто щорічно на 11%. Брак коштів у аграріїв не дає можливості забезпечити весняну посівну кампанію достатньою кількістю палива, добрив і насіння. Це, у свою чергу, спричинить падіння врожайності, оскільки внесення добрив забезпечує 35—45% росту ефективності культур, а насінний матеріал — до 35%⁴.

Іншою загрозою є неминуче глобальне подорожчання продовольства. На початку січня 2011 р. Організація ООН по продовольству й сільському господарству — ФАО (*Food and Agriculture Organization of the United Nations*, FAO) попередила про можливість повторення найближчим часом продовольчої кризи 2008 р., коли в декількох десятках країн світу відбулися “голодні” бунти.

Дедалі нові фактори свідчать про бурхливе прискорення агфляції (процес випереджального збільшення ціни продовольства й технічних культур сільськогосподарського походження порівняно із загальним ростом цін або з ростом цін у несільськогосподарській сфері). Протягом 2010 р. ціни на продовольство збільшилися на 25%, зокрема, на цукор (були найвищими за останні 30 років), м'ясо, олійні культури, а також зерно (на 37%). У Європі вартість пшениці за цей період подвоїлася і перспектив уповільнення темпів її росту не передбачається. За даними ФАО, у січні 2011 р. світові ціни на продовольство піднялися до рекордного значення — на 3,4% порівняно з груднем 2010 р. Інфляція цін на продовольство й енергію означатиме додаткове оподаткування доходів пенсіонерів і зарплат працівників, а отже, істотно знизить споживання.

Глобальна продовольча криза робить експорт дуже прибутковим. Масштабний експорт продукції може створити перекося в поставках продовольства на користь інших країн, спричинити дефіцит на аграрну сировину для переробки всередині країни й подальше підвищення цін, що змушує уряди (у тому числі український) вводити обмежувальні мита, квоти, іншими способами обмежувати вивіз продукції. У зв'язку з нестачею продовольства до червня 2011 р. буде знято імпорнтне мито на сухе молоко, вершки, масло, картоплю, гречку й жито з метою призупинення зростання вартості цих продуктів. На наш погляд, це дещо знизить

³ Экономические известия. — 2011. — 4 февр.

⁴ Посевных площадей в 2011 г. станет меньше на 10% из-за бедности агропредприятий: [Електр. ресурс]. — <http://www.agriagency.com.ua/comments/8219.html>.

ціни, але не розв'яже проблеми дефіциту товарів, насичення ринку дефіцитними продуктами й подальшого підвищення цін.

Своєю чергою, потужне агропромислове лобі в Україні, не бажаючи штучно підтримувати державу, прагне до зняття всіх обмежень на вивіз продукції за кордон. Однак введення експортних зернових квот демонструє непродуманість політики українського уряду. Зокрема, у січні 2011 р. американські зернотрейдери пригрозили відкликати контракти на поставку зерна (окрім можливих санкцій із боку СОТ) з України на суму 4—5 млрд дол. США, якщо до червня 2011 р. не будуть сформовані зрозумілі й прозорі правила ведення бізнесу на зерновому ринку. Нинішній режим квот є вельми неефективним, нерезультативним і, найімовірніше, корумпованим. Для одержання українськими споживачами дешевого хліба за умов мінімізації бюджетних видатків релевантними вважаються державні форвардні закупівлі й хеджування на ф'ючерсному ринку.

Фінансова самостійність передбачає взаємозалежність національної економіки та інших національних економік, світових фінансових ринків, міжнародних фінансових інститутів за можливості самостійного прийняття фінансових рішень, формування моделі фінансової системи, що кореспондує національним пріоритетам та інтересам, ґрунтується на вітчизняному досвіді й традиціях ведення господарства. Специфіка фінансової самостійності полягає ще й у тому, що сучасна фінансова політика держави повинна враховувати не лише внутрішньонаціональні проблеми й інтереси національних господарюючих суб'єктів, а й брати до уваги політику глобальних учасників.

Інше гостре питання пов'язане з можливостями збереження економічного суверенітету в умовах, коли національні фінансові структури й бізнес визначають формування й реалізацію пріоритетів розвитку. Або ж такі рішення прийматимуться ззовні з відведенням Україні статусу певної “економічної території”, завдання якої полягатиме у виконанні рекомендацій інших країн і організацій для забезпечення економічних і політичних інтересів останніх.

Фінансова сфера як індикатор усієї економіки є одним із найважливіших каналів взаємозв'язку національного і глобального господарства. Тому що реальні учасники контролю фінансових потоків і фінансових механізмів можуть впливати не лише на економіку, а й на політику. З одного боку, існує теза, що українська фінансова й банківська система є слабкою й неефективною, з другого боку, посилюється іноземна участь у капіталі вітчизняних банків: у 2008 р. цей показник становив 46%, у 2009-му — 49%, а за підсумками 2010 р. перевищив 60%. Отже, існує імовірність того, що Україна наслідуватиме шлях країн Східної Європи, де національні банківські системи, по суті, зникли, адже на 80—90% контролюються іноземними учасниками. Обрати шлях багатьох провідних країн — ініціаторів глобальних процесів, таких як Японія і США, що базувалися на фінансовому суверенітеті, де частка іноземного капіталу в банківській системі становить 5—6%, або Швеція — 2%, Південна Корея, Індія — 0%, для нашої країни уже нереально.

Природно, постає необхідність ідентифікації негативних наслідків приходу в Україну іноземних банків, які створюють нові робочі місця, сплачують податки, є більшими й загалом надійнішими, ніж українські. Звичайно, вони повинні виконувати рішення своїх міжнародних акціонерів, які можуть виявитися конкурентами українських компаній, а також приписи своїх центральних банків і регулюючих органів, що може не завжди відповідати завданням і прагненням українського бізнесу, національних регуляторів і національної економіки. Але в цьому полягають нові умови глобальної економіки. Тому питання щодо болісних наслідків через втрату фінансового суверенітету виглядає цілком риторичним.

У структурі іноземних інвестицій у банківський сектор України станом на 1 січня 2011 р. найбільшу частку займала Росія — 24,5%, за нею з істотним відривом розташувалися Австрія — 16,3%, Італія — 16,0%, Франція — 8,6% і Греція та Кіпр — 7,1%. Російські дочірні структури з метою нарощування клієнтської бази й закріплення на українському ринку часто пропонують найбільш вигідні умови — досить високий рівень ставок за депозитами або лояльніші умови кредитування. Надалі подібна тенденція посилюватиметься.

Активне проникнення російського капіталу в український банківський сектор триває. До числа 10 найбільших фінансових установ України входять три російських банки — “Банк ВТБ”, “Промінвестбанк”, “Альфа-Банк” (Україна) — займаючи, відповідно, сьоме, восьме й дев’яте місця за обсягом активів. Крім них працюють декілька менших структур, що мають російських акціонерів, — “БМ Банк”, “Енергобанк”, банки “Петрокоммерц-Україна” і “Російський стандарт”. Здебільшого іноземні, зокрема російські, інвестиції в українську економіку мають у короткостроковій перспективі позитивний характер, однак у більш тривалій перспективі реальним є виникнення ризиків, пов’язаних із політизацією прийняття бізнес-рішень, особливо при розширенні впливу російських державних банків. Контроль над стратегічними галузями економіки, насамперед банківським сектором, необхідно утримувати: без вжиття відповідних заходів уже через один-два роки його буде остаточно втрачено. Вже сьогодні банки-нерезиденти контролюють істотну частину системи, а внаслідок успішних дій, спрямованих на монополізацію банківського сектору, їхня частка може збільшитися. У випадку з банками-нерезидентами можливості регулятора неабсолютно безмежні. Навіть без урахування корупційних схем останні володіють способами ефективно впливати на рішення влади, зокрема шляхом лобіювання своїх інтересів через міжнародні фінансові інститути.

До важливих детермінант, які лімітують фінансову самостійність, належить *зовнішня заборгованість*. У даному контексті наразі політичний суверенітет і справжня незалежність практично відсутні, оскільки їх економічна база знищена, а кредитна заборгованість призвела до залежності країни. Темпи зростання державного боргу загрожують національному суверенітету й економічній безпеці держави, оскільки здатні спровокувати боргову й навіть системну фінансову

кризу. Небезпека цього підтверджена подіями у Греції, Ісландії, Ірландії й низці інших країн.

Сьогодні відбувається різке збільшення масштабу зовнішніх запозичень українських банків та інших приватних секторів економіки, а отже — заміщення державного зовнішнього боргу корпоративним. Унаслідок цього посилюється фінансова залежність вітчизняної економіки від світових фінансових ринків, міжнародних фінансових організацій та іноземних кредитних інститутів, що руйнує потенціал економічної безпеки держави і свідчить про відсутність внутрішніх ефективних механізмів капіталізації економіки.

У світовій практиці основним показником боргової безпеки країни є співвідношення державного боргу і ВВП, яке не повинно перевищувати 60% ВВП (для країн з економіками, що розвиваються, — 50%). За 2008—2010 рр. зовнішній борг України було збільшено з 12,3 до 41,7% відносно ВВП. Критичні темпи його нарощування демонструють абсолютні показники: у 2008—2009 рр. — 100 млрд грн, у 2010-му — 95 млрд (до 412 млрд грн). Тобто фактично за три роки збільшення становило 4,5 раза, що у 1,7 раза перевищує доходи держбюджету. Нині розмір прямого й гарантованого державою боргу перевищує 50 млрд дол. США, а золотовалютні резерви Нацбанку України налічують 35 млрд дол. (перевищення в 1,4 раза), і це є прямим свідченням втрати фінансового суверенітету.

Ситуацію ускладнює й необхідність виплати процентів за позиками. У 2011 р. лише на обслуговування зобов'язань Україні доведеться витратити не менше 85 млрд грн. Крім того, знадобляться кошти для фінансування дефіциту Держбюджету-2011, який затверджено в розмірі 39 млрд грн, а також урегулювання проблеми зростаючої заборгованості держави з відшкодування ПДВ. У 2011—2025 рр. країна має виплатити за поточними боргами 360 млрд грн, або 45,5 млрд дол. США (у перерахунку за курсом 7,91 грн/1 дол.). Утім, згідно з прогнозом Міністерства фінансів України, ці виплати триватимуть до 2060 р., хоча їхній обсяг буде значно меншим за той, що доведеться повернути протягом 2011—2025 рр.

При збереженні темпів росту боргових зобов'язань наша країна вже через декілька років буде неспроможна розрахуватися з кредиторами, адже для неї вартість обслуговування боргу є набагато вищою порівняно з іншими європейськими державами. У зв'язку з цим існує ризик неспроможності фінансування поточного боргу за встановленими процентними ставками. При цьому емісія гривні є нереальною. Світова практика показує, що деякі країни, здійснивши запозичення на зовнішньому ринку в національній валюті, при виникненні критичних ситуацій для погашення заборгованості включали друкарський верстат. Однак для України такий варіант неможливий, оскільки кредитування було здійснено в іноземній валюті (наприкінці 2010 р. у структурі державного боргу на спеціальні права запозичення припадало 29,33%, долар США — 28,88%, євро — 4,10% і японську ієну — 1,12%, а загалом — 63,43%), яку, щоб повернути, спочатку слід

заробити. Тому виплата боргів з одночасним проходженням заявленим курсом економічного розвитку є проблематичною без залучення нових позик.

Проблему посилює відсутність профільного законодавства. Так, Закон “Про державний борг України” не було ухвалено парламентом. При проведенні повноцінного аналізу державного боргу й необхідності його сегментування використовується зарубіжна методика, а не положення вітчизняної нормативно-законодавчої бази. Тому й потрібна ідентифікація конкретних показників, інакше достовірна оцінка критичності боргових зобов’язань стосовно ВВП й інших макрофінансових показників неможлива. Відсутність стратегії управління державним боргом призводить до неконтрольованого нарощування його обсягу й неефективної боргової політики.

Істотну роль у зменшенні фінансової самостійності відіграють міжнародні інституції, насамперед взаємини з МВФ і виконання його рекомендацій щодо цін на газ та підвищення пенсійного віку для жінок до 60 років. У результаті меморандуму МВФ підвищення ціни на газ на 50 % для населення в серпні 2010 р. не було остаточним: у квітні 2011 р. відбудеться додаткове підвищення цін на 50 % на газ і комунальні послуги, а згодом передбачається збільшення цін на газ і теплокомуненерго раз у півроку, поки вони не досягнуть паритету з цінами імпорту.

Зважаючи на викладене, виникають аргументовані заперечення щодо прийняття непопулярних рішень передусім для блага українського народу. Навіть коли взяти до уваги сумнівну позицію щодо необхідності “затягування поясів” для населення, очевидно, що країна керується ззовні, виконуючи приписи МВФ, США, Росії та Європейського Союзу.

Загалом ціноутворення в економіці по-справжньому суверенної країни є доволі специфічною сферою. Так, в Аргентині яловичина дешевша за хліб, а в Саудівській Аравії нафта коштує дешевше води. Цю безглуздість, із погляду світової економіки, легко пояснити місцевою собівартістю виробництва м’яса в Аргентині й нафти на Аравійському півострові. Населенню Норвегії не притаманне заощадження електроенергії, оскільки численні місцеві гідроелектростанції забезпечують країну найдешевшою електроенергією у світі. І, по-перше, уряд цієї країни не став би виконувати вимогу МВФ щодо підвищення ціни на електрику виходячи зі світових цін; по-друге, сам Фонд не став би робити цього. Україна, зокрема, майже на третину сама забезпечує себе газом, і його собівартість не може бути вищою за видобутий у суворих умовах Сибіру російський газ, що транспортується на відстань тисяч кілометрів.

Звідси можна зробити чотири висновки щодо: неефективності бюджетної й фінансової політики в Україні; посилення її залежності від МВФ; втрачання країною фінансового й економічного суверенітету; сумнівності цільового призначення отриманих від Фонду коштів, частину яких можна було спрямувати на закупівлю технології видобутку сланцевого газу й через п’ять—сім років взагалі відмовитися від імпорту газу.

Водночас заради об'єктивності варто констатувати, що подекуди втручання МВФ у фінансову політику України було корисним. Насамперед йдеться про вимогу позбавлення від бартеру; акцентування необхідності дотримання платіжної дисципліни, коли несплачені в енергосекторі перевищували 70%; вимогу неприпустимості допущення мільярдних заборгованостей щодо пенсій і зарплат працівникам бюджетної сфери; попередження про небезпеку валютного кредитування вітчизняних банків при потуранні Нацбанку. Заслуга МВФ полягає й у більшій збалансованості Держбюджету-2010 порівняно з Держбюджетом-2009, оскільки основними пунктами меморандуму про співробітництво Кабінету Міністрів України з цією організацією є вимоги про реальність бюджетних доходів і скорочення видатків і дефіциту. Для їх виконання влітку 2010 р. уряд розробив, а парламент затвердив зміни до Закону про Держбюджет. У результаті план із доходів скоротився на 13 млрд грн, а з видатків — на 16 млрд. Таким чином, виконання бюджету і його наближення до планових показників відбулися завдяки вимогам МВФ.

Фіскальний суверенітет — іманентний атрибут сильної держави. Даний критерій не розроблений, не трапляється й не вживається в українській економічній науці й практиці, отже, потребує принаймні стислого висвітлення авторської позиції.

Інтерес до фіскального суверенітету спричинено саме реалізацією прав держави щодо визначення джерел фінансових ресурсів і формування системи оподаткування на своїй території. Головним елементом цієї системи, що визначає всі інші складові, є основне дохідне джерело — податок. Останній являє собою базову категорію податкового права й податкового законодавства, а також один із проявів суверенітету держави. Дійсно, податки можуть існувати тільки в державах, їх не може бути в інших соціальних утвореннях, навіть якщо які-небудь платежі є обов'язковими для їхніх членів. Право встановлення податку завжди було, є й буде прерогативою держави, оскільки цілі збору, способи встановлення і справляння податків завжди обумовлені правовим статусом держави як специфічного суб'єкта права.

Фіскальний суверенітет реалізується у правах держави самостійно й у повному обсязі приймати рішення щодо справляння податків, визначати об'єкти оподаткування, коло платників, розміри податкових відрахувань, способи збирання податків тощо. Спроможність до самостійного забезпечення фінансовими ресурсами — показник того, наскільки суверенною є держава у прийнятті рішень при здійсненні політики як у межах своєї території, так і в міжнародних відносинах. При цьому таку спроможність можна розглядати у двох аспектах: економічному, тобто існуванні економічних умов централізації необхідних ресурсів (*наявність платоспроможного населення*)⁵, і в політичному — набутті такої політичної влади, яка дає змогу організувати централізацію фінансових ресурсів. Реалізація фіскального

⁵ За купівельною спроможністю громадян Україна чотири роки поспіль (2007—2010) займає передостаннє місце в Європі, не покращуючи ситуацію.

суверенітету означає володіння верховною державною владою повноваженнями щодо визначення дохідних джерел незалежно як від інших держав, так і суспільства.

Несприятливе становище склалося й у плані *купівельної спроможності населення*. Адже в економіках, що розвиваються, де дохід на людину є невеликим, продукти харчування й енергоресурси становлять більшу частину споживчого кошика, отже, ріст продовольчих цін зробить населення цих країн ще біднішим. В Україні витрати домогосподарств на продукти харчування у 2010 р. збільшилися внаслідок підвищення цін, причому індекс інфляції щодо масово вживаних продуктів (хліб, молоко, сир, масло вершкове й соняшникове, овочі й цукор) у середньому перевищив 120%. Тобто минулого року при загальному індексі інфляції на рівні 9,1% реально продукти харчування подорожчали на 20%⁶. У 2011 р. приріст доходів населення також відставатиме від інфляції. Заплановані підвищення тарифів у ЖКГ, збільшення цін на паливно-мастильні матеріали формують додаткову базу для росту цін на споживчі товари.

Очікується скорочення реальної купівельної спроможності населення й через істотне здорожжування базових товарів і послуг (продукти харчування, комунальні послуги, транспорт). А заходи щодо здійснення більш жорсткої податкової політики для малого й середнього бізнесу, де працює більше половини населення, призводитимуть до істотного скорочення доходів більшості населення.

Інвестиційна самостійність, що є частиною підсистеми національної економічної безпеки, належить до базових умов забезпечення економічного суверенітету. Проблема збереження останнього в умовах глобалізації набуває особливої актуальності саме у зв'язку з потужними світовими потоками іноземних інвестицій. Унаслідок діяльності десятків тисяч ТНК як основних учасників у сфері іноземних інвестицій, а також міжнародних фінансових організацій, утворилася свого роду надбудова, яка, маючи у своєму розпорядженні лівову частку світових ресурсів, обмежує економічний суверенітет держав. При цьому невелика група провідних країн контролює значну частину виробництва і споживання, світових фінансових активів, навіть не вдаючись до політичного або економічного тиску. Їхні внутрішні пріоритети й ціннісні орієнтири накладають відбиток на всі найбільші чи найважливіші сфери інтернаціоналізації. При вільній циркуляції іноземних інвестицій не кожна держава здатна належним чином захистити національні інтереси.

Подібне становище є потенційним джерелом міждержавних ризиків, проблем і конфліктів. Завдання полягає у знаходженні консенсусу інтересів країни й іноземних інвесторів, оскільки масштабний, незбалансований приплив іноземного капіталу в економіку тієї чи іншої держави об'єктивно послабляє її економічний суверенітет. Щодо України, то мова не йде про безмежну відкритість національного економічного простору, оскільки надмірні поступки іноземному інвесторові

⁶ Экономические известия. — 2011. — 14 февр.

можуть завдати серйозної шкоди пріоритетам країни, непересічне значення мають так звані засоби розумного державного втручання.

Аналіз заходів економічної політики задля збереження національної відтворювальної системи, що їх використовують різні держави, а також усвідомлення можливостей як повторення системних кризових явищ у майбутньому, так і фінансово-економічної експансії з боку інших глобальних учасників, актуалізує проблему застосування політики протекціонізму. Оскільки в умовах глобалізації економіки формування закритої ефективної моделі господарювання неможливе, створення пакета заходів протекціоністської спрямованості вже належить до пріоритетних напрямів економічної політики. Остання може включати заходи регулюючого характеру надходжень і відпливу фінансових ресурсів.

Необхідно розуміти, що першочерговою проблемою в оцінці ролі іноземного капіталу завжди є питання економічного (а в остаточному підсумку — і політичного) суверенітету країн — реципієнтів прямих іноземних інвестицій (ПІІ). Держави-реципієнти завжди виявляються не рівними за своїм економічним потенціалом носіям ПІІ (якими в багатьох випадках є великі ТНК), що істотно звужує можливості захисту національних інтересів. Наприклад, безконтрольний продаж вітчизняних нафтопереробних заводів поставив уряд України в сильну залежність від позицій російських нафтових компаній. Ще одним яскравим прикладом ролі держави у паливно-енергетичному комплексі є останній “газовий” конфлікт між Росією й Україною. Під час його розпалу українська сторона прямо заявила, що не має наміру жодним чином відмовлятися від прав на свої газо- й нафтопроводи, а також відповідні сховища енергоресурсів. Щоправда, для нашої країни пріоритетною метою є не так український статус власника трубопроводу, як необхідність збереження державної власності в цій стратегічній галузі.

Наразі уряд має в розпорядженні важелі впливу на механізм вибору власника тільки під час приватизації (на останніх відкритих приватизаційних аукціонах головним фактором вибору покупця залишалася ціна). Інший спосіб уникнення переходу стратегічних підприємств у руки іноземців полягає в законодавчій забороні їх приватизації: саме внесення підприємства у список заборонених до приватизації (як це відбулося з українськими газопроводами) є можливістю залишити його у сфері національних інтересів. Для продажу такого підприємства необхідно рішення парламенту, прийняте більшістю голосів. В інших випадках держава має досить обмежені можливості контролювати власність у галузях (зокрема, за рахунок заборони діяльності іноземних інвесторів; збільшення частки в його операціях і, таким чином, посилення контролю за стратегією й активами; зобов'язання консультування з урядом перед прийняттям якихось рішень; обмеження використання довгострокових кредитів; звуження прав іноземних акціонерів (виплата дивідендів, відшкодування капіталу після ліквідації підприємства, ненадання або приховування інформації з деяких аспектів руху інвестицій); обмеження у власності на землю чи нерухомість; ліцензування технології тощо). Сюди

не віднесено такі сумнівні, але сьогодні дуже поширені методи, як здійснення постійних перевірок або рейдерство.

Технологічна самостійність, інноваційність і диверсифікованість як характеристики національної економіки й показники суверенності є тісно взаємозалежними. Продукування інновацій і розвиток інноваційних виробництв прямо сприяють диверсифікованості національної економіки. Водночас у цих умовах існує більше сприятливих чинників для створення й запровадження результатів інноваційної діяльності. Дифузія інновацій каналами соціально-економічної системи підвищує як культуру господарювання, так і загальну культуру суспільства. Тому стабільний суверенний економічний розвиток України можливий лише за ефективного використання інноваційного потенціалу й наявності адекватної стратегії техніко-технологічного вдосконалення. Основне питання полягає в оптимізації використання існуючих можливостей. Але Україна давно втратила технологічний динамізм.

Будь-яка ефективна держава зобов'язана підтримувати інноваційну діяльність. Щодо нашої країни, то внаслідок безсистемного й безвідповідального державного підходу до технологічної модернізації вона на десятки років технологічно відстала від провідних світових економік. Інноваційний розвиток фактично не здійснюється, продовжують панувати 3-й і 4-й технологічні уклади (відповідно 58% і 38% із випуску продукції, а загалом — 96%), тоді як розвинені країни активно переходять на 5-й і 6-й уклади. В Україні лише 4% продукції випускається на базі технологій 5-го укладу. Зростання ВВП країни за рахунок упровадження нових технологій оцінюється всього в 0,7–1,0%⁷, фінансування НДДКР із бюджету не перевищує 0,4% ВВП при задекларованих законодавством 1,7% (напередодні розпаду СРСР у 1991 р. державне фінансування української науково-технологічної сфери становило 3% ВВП). Концентрація капіталу в низькорівневих виробництвах не дає можливості країні не лише посісти гідне місце у виробництві конкурентної продукції, а й сформувати необхідний інвестиційний ресурс для переходу в найближчій перспективі на більш високий рівень технологічного розвитку. Структура промислового виробництва залишається деформованою й не створює стимулів для інновацій і технологічного розвитку.

Інноваційні процеси в економіці не набули вагомих масштабів: кількість підприємств, які впроваджують інновації, дедалі зменшується і становить 12–14% (у три-чотири рази нижче, ніж у інноваційно розвинутих економіках). При цьому майже третина коштів, що витрачаються на інноваційну діяльність, припадає на закупівлю обладнання, тоді як на придбання прав на нову інтелектуальну власність або проведення НДДКР витрати є на порядок меншими.

Одною з проблем, які стримують розвиток інноваційної діяльності в Україні, є невизначеність пріоритетів. Так, Законом “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” від 16.01.2003 № 433-IV до пріоритетних віднесено 41 сферу,

⁷ Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів: [Електр. ресурс]. — <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/doccatalog/document?id=48722>.

що в умовах обмеженості фінансових ресурсів не дає можливості сконцентрувати їх на “проривних” напрямках. Для порівняння: у Росії ключовими визначено вісім наукових пріоритетів, у Німеччині — п’ять, при тому, що ці держави мають значно могутніші бюджетні можливості.

Загалом аналіз стану науково-інноваційної сфери України свідчить про системні проблеми, через які зберігається розрив між наукою й виробництвом, гальмується ефективний технологічний розвиток. Із ряду причин найближчими роками ще не буде створено необхідних умов для здійснення інвестиційного й технологічного прориву, а країна розвиватиметься переважно екстенсивним шляхом, що унеможливує її якісний перехід на сучасний технологічний уклад, а отже — суверенний технологічний розвиток. Для забезпечення технологічного суверенітету потрібно здійснювати тісне науково-технологічне співробітництво з лідерами хай-теку — США, країнами ЄС, а також Китаєм. Важливим є збереження науково-технічних зв’язків із Росією у взаємовигідних проектах. Стратегія розвитку й поширення вищих технологічних укладів у економіці повинна об’єднати стратегію лідерства в тих напрямках, де український науково-промисловий комплекс має технологічну перевагу, з наздоганяючою стратегією розвитку у сферах, де існує значне відставання. За відсутності пріоритетної підтримки високотехнологічних галузей економіка рухатиметься не по спіралі, а по замкнутому колу, що остаточно позбавить країну технологічної суверенності, а якісний рівень залишатиметься набагато нижчим, ніж у технологічно розвинених країнах світу.

У сфері *інтелектуального суверенітету* в Україні спостерігається катастрофічна руйнація системи національної освіти передусім унаслідок запровадження Болонської системи.

Сподівання на допомогу Болонського процесу в поліпшенні якості освітньої системи не виправдалися. На нашу думку, “болонізація” української освіти спричинила катастрофічне падіння рівня знань студентів, їхньої здатності до самостійного і креативного мислення, завантажила професорсько-викладацький склад підрахунками балів, необхідністю складання безлічі непотрібних планів, модулів, тестів і сприяє лише посиленню впливу найкращих випускників українських вузів і аспірантів за кордон. Перехід на західні моделі й відхід від усталених традицій вітчизняної системи викладання призвів до істотного ослаблення інтелектуального суверенітету країни.

Демографічна стабілізація має на меті забезпечення гідного рівня життя українських громадян і розробку заходів щодо повернення принаймні більшої частини працездатного населення, яке вибуло за кордон у пошуках заробітків (наприкінці 2010 р. таких було 6,5 млн осіб, або 15 % населення України).

(Закінчення в наступному номері)